

ЧАКАНДА (HIPPOPHAE) НИНГ ЭКОЛОГИК ОМИЛЛАРГА МУНОСАБАТИ

¹Ҳакимова Малоҳат Холмуратовна, ²Алимардонова Гулсанам Баҳром қизи

¹(PhD) к.х.ф.ф.д., ТДАУ, ²2- босқич талабаси

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14064655>

Аннотация. Мақолада чаканда бутаси экологик жиҳатдан пластик ўсимлик сифатида дарё қирғоқларида юзага келган қумли-шағалли сувдан холи бўлган ерларда биринчи бўлиб ўсиши, чаканда (*Hippophae*) туркум вақлари Зарафшон популяциясида энг кенг тарқалган битта полиморф тур – жумрутсимон чаканда (*Hippophae rhamnoides*) тури эканлиги аниқланган. Чаканда табиатда уруғларидан ва илдиз бачкиларидан қўнайиш хусусиятига эга эканлиги, 2, 3 кг дан 8 кг гача ҳосилга эга дарахтлари Зарафшон қўриқхонаси ҳудудида тарқалганлари келтирилган. Чаканда таркибидан тупроқ миқдори деярли бўлмаган қумли ерларда яхши ўсиб дарё қирғоқларини мустаҳкамлашда муҳим мелиоратив вазифаларни бажараётганлиги келтирилган. Чаканда ер ости сувлари яқин ва нам тупроқларда яхши ўса олиши, ер ости сувлари яқин дарё бўйларида, баҳор ва ёзги сув тошқинидан зарарланмаслиги баён этилган.

Калим сўзлар: чаканда, ўрмон, экологик соф, полиморф тур, Зарафшон, популяция, тошлоқ, қум-шағал.

Аннотация. В статье облепихы растет как экологически пластичное растение на песчаных и гравийных безводных землях, встречающихся по берегам рек, и что наиболее распространенным полиморфным видом является один полиморфный вид облепиха (*Hippophae*). вид в популяции Зарафшана – *Hippophae rhamnoides*. Отмечено, что Облепиха имеет свойство размножаться в природе семенами и корневыми почками, на территории Зарафшанского заповедника распространены деревья с урожайностью от 2,3 кг до 8 кг. Отмечено, что облепиха хорошо растет на песчаных землях практически без почвы и выполняет важные мелиоративные задачи по укреплению берегов рек.

Ключевые слова: облепиха, лес, экологически чистый, полиморфные породы, Зарафшан, популяция, скальный, песчано-гравийный.

Abstract. In the hippophae grows as an ecologically plastic plant on sandy and gravelly waterless lands found along river banks, and that the most common polymorphic species is one polymorphic species of sea (*Hippophae*). species in the Zarafshan population - *Hippophae rhamnoides*. It is noted that sea hippophae has the property of reproducing in nature by seeds and root buds, on the territory of the Zarafshan Reserve, trees with a yield of 2.3 kg to 8 kg are common. It is noted that sea buckthorn grows well on sandy lands practically without soil and performs important melioration tasks to strengthen river banks.

Keywords: hippophae, forest, environmentally friendly, polymorphic rocks, Zarafshan, population, rocky, sandy and gravel.

Бугунги кунда озиқ овқат ва дориворлик хусусиятларига эга бўлган ўсимликларга талаб ошиб бормоқда. Шуни таъкидлаш лозимки, бизнинг табиатимизда табиий ҳолда ўсувчи доривор ўсимликлар захираларининг чекланганлиги туфайли фармацевтика саноати корхоналарининг доривор ўсимликлар хомашёсига бўлган талабини, асосан, доривор ўсимликлар ўстириш орқалигина қондириш мумкин.

Чаканда бутаси экологик жиҳатдан пластик ўсимлик сифатида дарё қирғоқларида юзага келган қумли-шағалли сувдан холи бўлган ерларда биринчи бўлиб ўсади, ўзининг

ёнлама илдизлари орқали кўпайиб ўз ҳудудларини кенгайтиради (сувли ҳудудларда). У тўқай ўсимлиги сифатида қумли, шағалли, қумоқ аллювиал ётқизикларда, доимо намлик етарли тупроқларда яхши ўсиб ривожланади.

Илдизиди тупроқ ҳавосидан азотни ўзлаштирувчи тугунакли бакте-риялар (микориза) мавжудлиги чакандани тупроқ унумдорлиги паст бўлган ерларда ҳам бемалол ўсиб, ривожлана олишини кўрсатмоқда [1; 77-79-б].

Чаканда илдизидан бачкилайди, ёғочлашган қаламчалари ёрдамида ва пархиш йўли билан кўпаяди. Унинг ареали нихоятда кенг, МДХ да Болтиқ бўйи мамлакатларида, Молдавияда, Қора денгиз бўйида, Шимолий Кавказда, Кавказортида, Ғарбий ва Шарқий Сибирда ва Марказий Осиёда учрайди. Ўзбекистонда Зарафшон дарёсининг ўрта оқимида чаканданинг йирик табиий бутазорлари мавжуд. У дарё, қўл ва денгиз қирғоқларида ўсади. Тоғли районларда денгиз сатҳидан 1000-1500 м баландликларгача тарқалган бўлиб, тўқайзорларда, толзорларда ўсади.

Ўзбекистонда чаканда Тошкент, Самарқанд, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларида кенг тарқалган. Республикамизнинг Чирчиқ, Охангарон (Сирдарёнинг ўнг ирмоқлари), Зарафшон, Тўпаланг, Сангардак, Чотқол, Писком ва бошқа тоғ дарёлари қирғоқлари ва водийлари бўйида, ер ости сувлари 50—100 см чуқурликда жойлашган шағалли ҳудудларда учрайди, кўпинча тармоқли популяциялар шаклида учрайди.

Чаканда сояга чидамсиз ёруқсевар ўсимлик ҳисобланади. Тоғли ўрмонлар таркибида чаканда турли хил тол, терак, қайин, зирк буталари билан биргаликда ўсиши мумкин. Кўп жойларда у кўпинча деярли тоза, тенгдош буталар ва унчалик бой бўлмаган флористик таркибга эга бўлган чакалакзорларни ҳосил қилади. Чаканда Самарқанд вилоятидаги Зарафшон кўрикхонаси (Зарафшон дарёсининг ўрта оқими) ҳудудида яхши сақланган, бу ерда меванинг биологик захираси тахминан 35-50 тоннагача бўлиб, шағал-қумли ерларда ўсади. Сув тошқинлари пайтида чаканда дарё қирғоқларини химоялайди, бошқа ёғочли ўсимликлар сингари атрофида лойли қумларни аста-секин тўплайди. Шундай қилиб чаканда ер ости сувлари яқин нам ва нам тупроқларда яхши ўсади, ер ости сувларининг яқинлиги ва баҳор ёзги сув тошқинидан зарарланмайди. Чаканданинг қимматли хўжалик ва биоэкологик хусусиятларни ўрганиш бўйича илмий-тадқиқот ишлари асосан Зарафшон дарёсининг паст текислик табиий тўқай ўрмонларида олиб борилди. Ҳозирги вақтда Зарафшон дарё водийси Ўзбекистонда чаканданинг табиий ўсиши бўйича энг йирик ҳудуд ҳисобланади.

Экологик ва тупроқ-гидрологик шароитларнинг хилма-хиллиги бу ҳудудда ўсимлик шакллариининг катта генетик хилма-хиллигини шакллан-тиришга ёрдам берганлигини кўрсатмоқда.

Тоғли ҳудудлардаги сув ирмоқлари ва сойликларда эрозияни олдини олишда ҳам аҳамияти юқоридир. Тўқай фитоценозларида чаканда бошқа дарахт-буталар билан турли ўсимлик формацияларини юзага келтирганлиги билан аҳамиятлидир [2; 41-42-б].

Россияда чаканда мевасидан чаканда мойи олиш ва қайта ишлашга ихтисослашган бир неча заводлар мавжуд. Республикамизда чаканданинг генофондини ўрганиш ва кўчатларини етиштириш агротехникасини ишлаб чиқиш ишлари энди бошланган. Чаканданинг ёғочи қаттиқ, мустаҳкам ва жуда пишиқ бўлиб, дурадгорликда ишлатилади. У дарё қирғоқларини мустаҳкамлашда, манзарали ўсимлик сифатида паркларга экилади, айниқса, кузда меваси етилганда гўзал манзара ҳосил қилади. Дарё ва қўллар қирғоқларидаги кўчма қумлар ҳаракатини тўхтатиш мақсадида экиш мақсадга

мувофикдир. Тупроғи оз, тошлоқ, қум-шағал ёки тоғ жинслари сочилиб ётган жойларда ҳам ўса олади [3; 254-259-6].

1-Расм. Зарафшон дарё ҳавзасида чаканданинг экологик ҳолатини тадқиқ этиш жараёни.

Республикамызда ушбу ўсимликнинг асосий кенг майдони асосан Зарафшон водийсида дарё ҳавзалари атрофида кенг тарқалган, Тошкент ва Қашқадарё каби вилоятларда ҳам маълум ҳудудларида эндемик ўсимлик ҳисобланиб маълум майдонларни

эгаллаган. Бугунги кунда ўсимликнинг ҳар хил шароитлардаги ҳолати ва биоэкологик хусусиятлари ўрганилмоқда.

Хитойликлар учун чаканда стратегик ўсимлик бўлиб ҳисобланади. Бу ўсимлик орқали ҳудуднинг экологик ҳолат яхшиланади, сув ва шамол эрозияси билан кураш ўтказиш мумкинлиги аниқланган. Хитой шароитида кўпгина унумли тупроқлар ювилиб кетмоқда. Шунинг учун чаканда орқали, унинг биоэкологик хусусиятларидан фойдаланиб бу муаммоларни ечиш мумкинлиги аниқланган.

Шунга кўра кейинги пайтларда антропоген омил таъсирида ёввойи чакандазорларнинг майдонлари кескин қисқараётганлиги кузатилмоқда.

Қолаверса чакандазорлар асосан ўтин сифатида кесилиши ҳудудда чорва молларни қаровсиз боқилаётганлиги тадқиқотларимиз жараёнида кузатилди.

Чаканда (*Hippophae*) туркум вақллари Зарафшон популяциясида энг кенг тарқалган битта полиморф тур – жумрутсимон чаканда (*Hippophae rhamnoides*) тури эканлиги аниқланган. Чаканда ўсимлиги ўсиб турган ҳудуднинг иқлим шароитига кўра шира ҳаракатини бошланиши март ойининг биринчи декадасидан апрел ойининг биринчи декадасига қадар чўзилиши кузатилган.

Чаканда табиатда уруғларидан ва илдиз бачкиларидан кўпайиш хусусиятига эга эканлиги, 2, 3 кг дан 8 кг гача ҳосилга эга дарахтлари Зарафшон кўриқхонаси ҳудудида тарқалган. Чаканда таркибидан тупроқ миқдори деярли бўлмаган кумли ерларда яхши ўсиб дарё қирғоқларини мустаҳкамлашда муҳим мелиоратив вазифаларни бажараётганлиги аниқланган. Чаканда ер ости сувлари яқин ва нам тупроқларда яхши ўса олиши, ер ости сувлари яқин дарё бўйларида, баҳор ва ёзги сув тошқинидан зарарланмаслиги кузатилган.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Бердиев Э.Т., Турдиев С., Каримов М. Микоризообразующие грибы в корнях лоховых (*Elaeagnaceae* Lindl.)// Ўзбекистон аграр фани хабарномаси – Вестник аграрной науки. – Тошкент, 2013. – № 2(52). – Б. 77-79.
2. Бердиев Э.Т., Қайимов А.Қ., Абдуллаев Р.М., Турдиев С.А. Чакандани истиқболли шакллари танлаш ва кўпайтириш бўйича тавсиянома. –//Тошкент, Тош ДАУ таҳририят – нашриёт бўлими, 2014. – 18 б.
3. Хакимова М.Х., Турдиев С.А., Жумрутсимон чакандани (*Hippophae rhamnoides* L.) тадқиқ этиш, кўпайтириш ва плантациясида ўстириш тарихи. //Вестник аграрной науки Узбекистана 2021 йил 2181-7774 2(86/2) 2021 махсус сон.
4. Хакимова М.Х., Турдиев С.А., Манзарали ва фойдали хусусиятларга эга бўлган чаканда (*Hippophae*)нинг биоэкологияси ва халқ табобатидаги аҳамияти. //ARES IMPAKT FACTOR. ACADEMIK RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCE SJIF 2021:5.723, 254-259 бет